

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

سرشناسه:	موسوی، سیدمحمدجمال
عنوان و نام پدیدآور:	بررسی مقایسه‌ای عوامل سقوط تمدن‌ها از دیدگاه ابن‌خلدون و توبین‌بی / سیدمحمدجمال موسوی.
مشخصات نشر:	قم: مرکز بین‌المللی ترجمه و نشر المصطفی (ع)، ۱۳۹۳.
فروست اصلی:	مرکز بین‌المللی ترجمه و نشر المصطفی (ع) ۲۳۷ پ/۱۳۹۳/۳۳۱
فروست فرعی:	دفتر تدوین متون پژوهشی ۳۰
شابک:	۹۷۸-۹۶۴-۱۹۵-۲۶۷-۱
وضعیت فهرست نویسی:	فیبا
موضوع:	ابن‌خلدون، عبدالرحمان بن محمد ۷۳۲ - ۸۰۸ق. -- نقد و تفسیر.
موضوع:	توبین‌بی، آرنولد جوزف، ۱۸۸۹ - ۱۹۷۵م. -- نقد و تفسیر
موضوع:	پرگشت (تمدن) -- تمدن -- فلسفه
رده بندی کنگره:	۱۳۹۳ م ۲ الف ۱۱۶ / D
رده بندی دیویی:	۹۰۷/۲۰۲
شماره کتابشناسی ملی:	۳۶۶۰۷۰۷

تقدیم به:

پدر و مادرم، اگر درخور باشد!

با سپاس و تشکر از اساتید فرهیخته و ارجمند، جناب آقای دکتر سید علی‌رضا
واسعی و جناب آقای مجید کافی که یاری‌گر بنده در تدوین این نوشتار بودند
و نیز تمام خوبان دست‌اندرکار تهیه این کتاب. از خدای بزرگ، بهروزی و
پیروزی‌شان را خواستارم.

بررسی مقایسه‌ای عوامل سقوط تمدن‌ها از دیدگاه ابن‌خلدون و توبین‌بی

سید محمدجمال موسوی

مرکز بین‌المللی
ترجمه و نشر المصطفیٰ ﷺ

بررسی مقایسه‌ای عوامل سقوط تمدن‌ها از دیدگاه ابن‌خلدون و توبین‌بی

تألیف: سید محمدجمال موسوی

چاپ اول: ۱۳۹۳ش / ۱۴۳۶ق

ناشر: مرکز بین‌المللی ترجمه و نشر المصطفی (ع)

● چاپ: کوثر ● قیمت: ۹۰۰۰۰ ریال ● شمارگان: ۵۰۰

همه حقوق برای ناشر محفوظ است.

مراکز فروش:

● قم، چهارراه شهدا، خیابان معلم غربی (حجتیه)، نش کوچه ۱۸. تلفکس: ۰۲۵-۳۷۸۳۹۳۰۵-۹

● قم، بلوار محمدامین، سه‌راه سالاریه. تلفن: ۰۲۵-۳۲۱۳۳۱۰۶ - فکس: ۰۲۵-۳۲۱۳۳۱۴۶

pub.miu.uc.ir miup@pub.miu.uc.ir

با سپاس از دست‌اندرکارانی که ما را در تولید اثر یاری رساندند.

- مدیر انتشارات: عباس تقفی
- معاونت تولید: روح الله سلمانی
- ناظر تولید: جعفر قاسمی ابهری
- ناظر فنی: سید مهدی عمادی مجد
- ناظر گرافیک: مسعود مهدوی
- ناظر چاپ: نعمت‌الله یزدانی
- ویراستار: اعظم رضایی
- نمونه‌خوان: محسن خلیلیان
- آماده‌سازی: سید محمدرضا جعفری
- صفحه‌آرایی: محسن خلیلیان
- اعمال اصلاحات: محسن خلیلیان

سخن ناشر

با پیروزی انقلاب شکوهمند اسلامی و در عصر جهانی شدن ارتباطات، پرسش‌ها و چالش‌های نوینی در حوزه علوم انسانی فرا روی اندیشمندان مسلمان قرار گرفت که همه به نوعی برخاسته از مسئولیت دشوار حکومت در این عصر است؛ دورانی که پای‌بندی به دین و سنت در مدیریت همه‌جانبه کشورها بسیار چالش‌برانگیز می‌نماید. از این‌رو مطالعات و پژوهش‌های به‌روز، جامع، منسجم و کاربردی در حوزه دین، بر اساس معیارهای معتبر جهانی و عمق و اصالت اندیشه‌های ناب، بایسته و ضروری است و جلوگیری از انحرافات فکری و تربیتی پژوهندگان حوزه دین، مهم و مورد عنایت تمامی بنیان‌گذاران این شجره طیّبه، به‌ویژه معمار بزرگ انقلاب اسلامی، امام خمینی رحمته‌الله و مقام معظم رهبری (دام‌ظله‌العالی) می‌باشد.

«جامعة المصطفی ص ع ا لله العالیة» برای تحقق این رسالت خطیر و در مسیر نشر معارف ناب محمدی ص ع ا لله «مرکز بین‌المللی ترجمه و نشر المصطفی ص ع ا لله» را تأسیس کرده است.

اثر حاضر با عنوان بررسی مقایسه‌ای عوامل سقوط تمدن‌ها از دیدگاه ابن‌خلدون و توین‌بی حاصل پژوهش فاضل گرامی جناب آقای سید محمدجمال موسوی، کوششی است در به ثمر رساندن گوشه‌ای از این اهداف متعالی.

در پایان لازم می‌دانیم تلاش همه عزیزانی را که در نشر این کتاب سهمی داشته‌اند، سپاس گزارده، ارباب فضل و معرفت را به یاری بخوانیم تا ما را از دیدگاه‌های سازنده خویش بهره‌مند سازند.

مرکز بین‌المللی

ترجمه و نشر المصطفی ﷺ

فهرست

مقدمه	۱۱
۱. کلیات	۲۵
۱. معنای لغوی	۲۵
۲. تعریف اصطلاحی تمدن	۲۶
۳. تعریف تمدن از دید ابن خلدون	۳۰
۴. تعریف تمدن از دیدگاه توین‌بی	۳۲
نگاهی کوتاه به زندگی و فعالیت‌های ابن خلدون	۳۴
ابن خلدون در نگاه دیگران	۴۰
نگاهی کوتاه به زندگی و فعالیت‌های توین‌بی	۴۱
۲. آرای ابن خلدون	۴۷
پیش درآمد	۴۷
چرایی رویکرد تمدنی ابن خلدون	۴۷
ابن خلدون و عمران بشری	۵۰
۱. پیدایش عمران بشری	۵۱
۲. علم عمران	۵۳
۳. اصول علم عمران	۵۵
۴. عمران بدوی و عمران حضری (شهری)	۵۶
فرایند تمدن (دولت)، انحطاط‌پذیری	۶۰

۱. جایگاه عصبیت در پیدایش مجموعه‌های سیاسی اجتماعی ۶۰
۲. تکون دولت ۶۲
- عوامل سقوط ۶۶
- عوامل درونی ۶۷
۱. عوامل سیاسی ۶۷
۲. استبداد و انحصارطلبی حاکم ۷۱
۳. شخصیت حاکم ۷۲
۴. عوامل اقتصادی ۷۴
۵. عوامل اجتماعی و فرهنگی ۸۱
- عوامل بیرونی ۸۸
۱. حملات بیگانگان ۸۹
۲. بیماری و بلایای طبیعی ۸۹
۳. آرای تئوین‌بی ۹۱
- پیش‌درآمد ۹۱
- تئوین‌بی و فلسفه تاریخ ۹۱
- تئوین‌بی و تمدن‌ها ۹۵
۱. حوزه بررسی تاریخی ۹۶
۲. بررسی تطبیقی تمدن‌ها ۹۸
۳. الگوهای تمدنی ۹۹
۴. پژوهشی در باب تمدن‌ها ۱۰۳
- روند شکل‌گیری تمدن ۱۰۵
۱. نظریه نژادی ۱۰۶
۲. نظریه محیط زیست ۱۰۹
۳. نظریه چالش و پاسخ ۱۱۱
- ملاک و معیار رشد تمدن‌ها ۱۱۵
- علل سقوط تمدن‌ها ۱۱۶
۱. نظریه کهولت عالم هستی ۱۱۶
۲. نظریه بیولوژیک ۱۱۷

۱۱۸	۳. نظریه ادواری بودن تاریخ
۱۱۹	۴. نظریه فساد نژاد
۱۲۰	۵. نظریه توین‌بی
۱۲۶	ماهیت و نشانه‌های تلاشی جامعه
۱۳۱	۴. ارزیابی و نتیجه‌گیری
۱۳۱	مقایسه و ارزیابی
۱۳۲	۱. وجوه تفاوت
۱۴۰	۲. وجوه تشابه
۱۴۶	نتیجه‌گیری
۱۵۳	Abstract
۱۵۵	فهرست منابع

مقدمه

ویژگی‌های کامل در انسان به عنوان موجودی اجتماعی، جز در قالب گروه‌ها، اجتماعات و تمدن‌ها به منصفه ظهور نمی‌رسد. اجتماعات و تمدن‌ها، آینه تمام‌نمای پیشرفت، تکامل، دست‌آورد، شکست، ناکامی و تجارب ناگوار انسانی هستند. به بیانی دیگر تاریخ بشر، با سرگذشت تمدن‌ها و جوامع عجین شده است؛ از این‌رو برای درک درست از انسان، بایستی شناختی صحیح از جوامع و تمدن‌ها داشته باشیم. با بررسی تمدن‌ها و جوامع، شکل‌گیری، رشد، کمال و زوال تمدن‌ها، بیش از همه مهم می‌نماید. همچنین یافتن پاسخی برای چگونگی افول جوامع، بیشترین دغدغه‌ی صاحب‌نظران این حوزه است. آموزه‌های دینی نیز بر مطالعه و تأمل در سرنوشت امت‌های پیشین تأکید دارد و مؤمنان و محققان را به عبرت‌آموزی فرامی‌خواند. بیشترین تأکید آموزه‌ها، بر کشف علل سقوط امت‌های پیشین و یافتن پاسخی برای آن است.^۱

۱. ر.ک: یوسف، آیه ۱۱۱، نازعات، آیه ۲۶، آل عمران، آیه ۱۳۷ و نهج‌البلاغه، فیض، ص ۸۰۱ - ۹۱۳.

چرا در گذشته پاره‌ای از تمدن‌ها به فروپاشی دچار شدند؟
آیا افول، لازمه گریزناپذیر فرایند تمدن‌هاست و هر تمدنی دوره معینی از
کمال و پویایی را پشت سر می‌گذارند، آن‌گاه راه نزول را می‌پیماید؟
آیا می‌توان چرخه حیات تمدنی را استمرار بخشید و همچنان فعال
و پویا نگهداشت؟

اندیشمندان بسیاری در حوزه فلسفه تاریخ، نظریاتی را در مقام
پاسخ، ارائه داده‌اند. در این نوشتار، از منظر دو اندیشمند صاحب‌نام،
ابن‌خلدون و توین‌بی به بررسی مسئله پرداخته‌ایم. ابن‌خلدون متفکری
مسلمان است که برای نخستین بار در حوزه مطالعات تاریخی، با دیدی
متمایز از پیشینیان، به مباحث پیرامون تاریخ نگریسته که بر بسیاری از
صاحب‌نظران این حوزه مقدم است.

آرنولد توین‌بی نیز مورخ نامدار انگلیسی است که مطالعات عمیق و
گسترده‌ای در این زمینه دارد.

کوشیده‌ایم با مقایسه آرای این دو اندیشمند، به پاسخی برای موضوع
این تحقیق، دست یابیم.

پرسش اصلی تحقیق این است که عوامل سقوط تمدن‌ها، از منظر
ابن‌خلدون و توین‌بی و نقاط اشتراک و افتراق آنان چیست؟
پرسش‌های فرعی تحقیق نیز عبارت‌اند از:

۱. نحوه‌ی تکوین تمدن‌ها از دید ابن‌خلدون و توین‌بی چگونه است؟
 ۲. آیا ابن‌خلدون و توین‌بی، انحطاط را لازمه‌ی تمدن‌ها می‌دانند؟
 ۳. نشانه‌های زوال تمدن‌ها از دیدگاه این دو شخصیت چیست؟
 ۴. فرایند و چگونگی زوال جوامع و تمدن‌ها، از دید آنها چگونه است؟
- به دلیل کمبود بحث‌های نظری در حوزه مطالعات تاریخی به طور

عام، و نزد دانش‌پژوهان تاریخ، به طور خاص، همچنین تازگی توجه به نظرات ابن‌خلدون و مهم و بحث‌انگیز بودن نظریات آرنولد توین‌بی، به‌ویژه در حوزه فلسفه تاریخ، انجام این تحقیق توجیه‌پذیر می‌نماید.

چون هر دو اندیشمند درباره سقوط جوامع و تمدن‌ها به تفصیل سخن گفته‌اند، می‌توان این مطالب را مطرح کرد:

۱. ابن‌خلدون و توین‌بی، در مورد چگونگی و عوامل سقوط جوامع و تمدن‌ها اختلاف نظر دارند؛

۲. توین‌بی سقوط را لازمه هر تمدن نمی‌داند؛

۳. ابن‌خلدون سقوط را نتیجه طبیعی در حرکت جوامع می‌داند؛

۴. توین‌بی معارضه و واکنش، و ابن‌خلدون تبدیل بادیه‌نشینی به شهرنشینی را عامل تکوین تمدن می‌دانند.

هدف علمی این تحقیق همانند تمام پژوهش‌های دیگر، پاسخ به پرسش‌های آغازین می‌باشد؛ اما هدف کاربردی آن یافتن علت افول جوامع و تمدن‌هاست و لحاظ کردن یافته‌های تمدن اسلامی در دنیای معاصر. همچنین بررسی وضعیت کنونی کشورها و جوامع اسلامی که بخشی از پیکره تمدن اسلامی هستند.

به دلیل کمبود بحث‌های نظری در حیطه مطالعات تاریخی، پیشینه‌ای با رویکرد مقایسه‌ای یافت نشد؛ جز مقاله‌ای از رابرت اروین^۱ با عنوان ابن‌خلدون و توین‌بی. ابتدا نگارنده آن به اجمال درباره این دو صاحب‌نظر پرداخته، آن‌گاه به اختلافات و اشتراکات آنها، مثل انگیزه تألیف، فرایند حرکت تاریخ و نحوه رشد تمدن‌ها اشاره کرده است. همچنین تکنگاشته‌هایی در مورد این دو اندیشمند دارد که بیشتر

۱. ترجمه عباس امام، فصل‌نامه نقد نظر، شماره ۲۳.

توصیف و ارزیابی عقایدشان است. در ادامه نیز اشاره کوتاهی به برخی از این آثار، ابتدا از ابن‌خلدون و سپس توفین‌بی شده است.

۱. ابن‌خلدون

بی‌تردید بررسی اندیشه‌های یک متفکر، با تحقیق در نوشته‌ها و گفته‌هایش امکان‌پذیر است. در خصوص ابن‌خلدون، کتاب بزرگ العبر او که مقدمه‌ای عالمانه دارد، مهم‌ترین منبع است. مقدمه استقلال یافته العبر نیز، بیشترین مباحث این مقوله را در بر دارد.

فلسفه تاریخ ابن‌خلدون: در این کتاب شالوده و مبانی فلسفی، در علم جدید ابن‌خلدون بررسی و افکار وی در پنج فصل، از دیدگاه‌های متفاوت پژوهش شده است: در فصل اول تلاش شده روابط متقابل میان تجربه‌ها، اندیشه‌ها و تصمیم‌های او نشان داده شود و این‌که زمانی زندگی عملی و افکار علمی ابن‌خلدون کامل‌تر درک می‌شود که آنها را مطالعه و لحاظ کنیم. در فصل دوم نیت ابن‌خلدون از نوشتن تاریخ آشکار می‌شود و همچنین نظرش درباره مکاتب گوناگونی که پاسخ‌های متفاوت برای مسائل اساسی فلسفه طرح کرده‌اند، آشکار و عقیده‌اش درباره ماهیت فلسفه و ارتباط آن با قوانین شرعی و آسمانی بیان می‌شود.

فصل سوم کتاب پس از تشریح گرایش‌های عمده در تاریخ‌نگاری اسلامی، می‌کوشد تا از راه تحلیل اسلوب و مقصود فصل‌های مقدماتی العبر، نشان دهد که ابن‌خلدون آثار مورخان بزرگ اسلامی را مطالعه و لزوم علمی نوین را حس کرده است.

در فصل چهارم، موضوع علم جدید ابن‌خلدون و مسائل مربوط به آن بررسی و در ادامه، چهار اصل یا علتی که ماهیت علم عمران را تشکیل می‌دهند تشریح شده است.

چون محور مباحث ابن خلدون دولت است و از دیدگاه وی هر دولتی مراحل طی می‌کند، مرحله پنجم و آخر، دوره اضمحلال و انحطاط می‌باشد. به اعتقاد محسن مهدی، ابن خلدون عواملی مانند عصبیت و دین که دولت را به وجود می‌آورند، فقدان و کم‌رنگ شدن همان‌ها را سبب زوال می‌داند. این مرحله به تدریج و با اسراف آغاز شده و در کنار سایر عوامل کامل می‌شود. روی گردانی از مردم، توجه به موالی و رسوخ آنها در دولت، افزایش مالیات و دل‌سردی مردم از فعالیت‌های اقتصادی، تن‌آسایی، ضعف جسمانی، فساد اخلاقی و تهاجم بیگانگان، از جمله این عوامل است.

اندیشه واقع‌گرای ابن خلدون: این کتاب نوشته نصار نصاب است و درباره نظریات تاریخی و فلسفی ابن خلدون، در دو بخش و پنج فصل تنظیم شده است. بخش اول، شامل فصل‌های یک تا سه با مباحثی چون نقد عقل نظری، واقع‌گرایی و تاریخ، و واقع‌گرایی جامعه‌شناختی می‌باشد، که هر کدام مباحثی زیر مجموعه دارند.

بخش دوم، تفسیر جدلی واقع‌گرایی ابن خلدون در معنای تاریخی و فلسفی آن است که فصل‌های چهار و پنج را در بر می‌گیرد. در این فصل‌ها از صیوروت اجتماعی و آگاهی تاریخی بحث می‌شود که در آن از جزئیت، کلیت، واقع‌گرایی و جزمیت، نظرات گوناگونی داده شده است. فصل پنجم نیز درباره واقع‌گرایی و پندارگرایی تاریخ و فلسفه، موضوعاتی بیان می‌شود.

همچنین در فصل سوم کتاب، درباره فروپاشی جامعه و دولت مطالبی آورده است. نصاب اعتقاد دارد که از دید ابن خلدون، عمر دولت‌ها از پیش تعیین شده است. وی زمانی تقریبی نیز مشخص کرده که به

چگونگی عصبیت وابسته است. به بیان دیگر، در فرایند تحول دولت‌ها، سه دوره را می‌توان تمیز داد: «تولد و رشد»، «اوج» و «فروپاشی» که از دو مرحله دیگر طولانی‌تر است و ابن‌خلدون بیش از مراحل دیگر درباره‌اش سخن می‌گوید. به عقیده ناصف‌نصار، ابن‌خلدون حرکت نزولی دولت را همزمان با انحصار قدرت به دست سلطان می‌داند. دیگر این‌که فروپاشی از قلمرو سیاسی آغاز و به سایر عوامل کشیده می‌شود و پدیده تجمل، آغاز انحطاط را مشخص می‌کند. پیامدهای تجمل، همبستگی اجتماعی یا عصبیت را زایل کرده و سیاست‌های مالی دولت، استبداد و... روند فروپاشی را تکمیل می‌کند.

کتاب جامعه، دولت و شهرنشینی از فوآد بعلی، اثر دیگری درباره ابن‌خلدون و نظریاتش می‌باشد که در سه بخش و شش فصل تنظیم شده است. در بخش اول، از طبیعت، قلمرو و روش علم نوین ابن‌خلدون بحث می‌شود. بخش دوم درباره تئوری ابن‌خلدون است که عصبیت جان‌مایه آن می‌باشد که به ظهور و سقوط دولت می‌انجامد. در بخش سوم نیز به شیوه‌های زندگی، به‌ویژه شهرنشینی می‌پردازد.

فوآد بعلی اعتقاد دارد که از نگاه ابن‌خلدون، استمرار و بقای دولت و جامعه، منوط به دو مؤلفه مهم یعنی عصبیت و ثروت است. عصبیت دولت را شکل می‌دهد و ثروت آن را حمایت و کارکردهای حکومت را حفظ می‌کند. ضعیف شدن مذهب، تجمل‌گرایی، تکیه سلطان بر عناصر غیرخودی، انزوا و کنترل سلطان به‌دست دیگران و بیدادگری، عوامل عمده سقوط به‌شمار می‌آیند. به نظر می‌رسد که فوآد بعلی به‌طور ضمنی؛ عقاید ابن‌خلدون را تأیید می‌کند که افول دولت، امری طبیعی است؛ زیرا پیری طبیعی و گریزناپذیر می‌باشد.

کتاب درباره فلسفه، تاریخ و تمدن ابن خلدون، از دکتر عزت الله رادمش نیز درباره نظریات ابن خلدون تدوین شده است. چنان‌که از عنوان آن پیداست، نویسنده به عقاید ابن خلدون با محوریت مقدمه‌اش پرداخته و با تقسیم‌بندی مطالب مقدمه، پیرامون هر کدام بحث کرده است. او نیز همانند بسیاری که درباره ابن خلدون قلم‌فرسایی کرده‌اند، عصبیت را محور مباحث خود قرار داده است. دکتر رادمش در نوشتار خود به مباحث عصبیت، رابطه آن با دین و علل انهدام آن، حکمران و حکومت، اخلاق و دین، ثروت و اقتصاد، صنایع و جمعیت اشاره کرده و به گونه‌ای مجزا به انحطاط دولت و عوامل آن پرداخته است.

از نگاه مؤلف، ابن خلدون انحطاط را مرحله‌ای گریزناپذیر در تحول جامعه می‌داند و عامل اصلی از دست رفتن عصبیت قومی و دینی را تغییر محیط زندگی از بادیه به شهر ذکر می‌کند. عصبیت، عنصر اصلی افول جوامع، معلول عوامل و مؤلفه‌هایی می‌باشد که نویسنده کتاب برخی از آنها را به اختصار شرح داده است؛ مانند نازپروردگی، از دست دادن قدرت دفاعی، خصال نیک، اخلاق و دین، ظلم و ستمگری، استبداد مزدوران، شخصیت حاکم و حکمران، مالیات، حملات اقوام وحشی و امراض.

ذکر این نکته لازم است که بیشتر مباحث مرتبط با اندیشه ابن خلدون، از لابه‌لای کتاب مهمش با عنوان مقدمه ابن خلدون و نیز کتاب العبر، آمده است.

۲. توین‌بی

درباره توین‌بی، بیش از هر چیز، نوشته‌هایش سخن به میان آورده‌اند.

مکتوبات دیگران درباره او، بیشتر به صورت مقاله یا در ضمن نوشته‌ای مرتبط با فلسفه تاریخ است و قابل ذکر می‌باشد. ابتدا پس از یادکرد برخی از آنها، به دسته‌ای از آثار خودش نیز می‌پردازیم که بیشتر مقدمه‌هایی همسو با این رساله هستند. در ضمن این مکتوبات، منابع پژوهش حاضر نیز می‌باشند.

فلسفه نوین تاریخ، کتابی از بهاء‌الدین بازارگاد و نخستین نوشته فارسی از توین‌بی می‌باشد که در دهه ۱۳۳۰، بر پایه تلخیص معروف سامرویل منتشر شد. وی در این کتاب، پس از پرداختن به احوال و آثار توین‌بی خلاصه‌ای از نظریات توین‌بی را در تحلیل تاریخ بشر از آغاز تا به امروز بیان می‌کند. بازارگاد به مباحثی چون واحد مطالعه تاریخ، مقایسه تمدن‌ها با یکدیگر، تکوین، رشد، علل سقوط و چگونگی آن، متعرض شده و در پیوست کتاب، سه جدول از فهرست تمدن‌ها، فلسفه و مذاهب آنها ارائه داده است.

مقاله مقام دین در گفت‌وگوی تمدن‌ها^۱ ناظر بر خورد و تعامل تمدن‌هاست که در آن با توجه به وجود اندیشه گفت‌وگو یا برخورد تمدن‌ها در حوزه مطالعات تاریخی، متعرض دیدگاه‌های توین‌بی شده است؛ چراکه به زعم مؤلف، مهم‌ترین ویژگی تاریخ‌نگاری توین‌بی، توجه فراوان وی به علل ظهور و سقوط تمدن‌هاست. مقاله، کتاب تمدن در بوته آزمایش - که چکیده آرای توین‌بی می‌باشد - را محور مباحث خود قرار داده و پس از اشاره به تأثیرپذیری توین‌بی از تاریخ یونان و روم و شرایط خاص زمانی که تجربه کرده است، این نکته را بیان می‌کند که اولاً تمدن، کوچک‌ترین واحد مطالعاتی تاریخ است و این که تمدن‌ها در

۱. نشریه گزارش گفت‌وگو، شماره ۱، شهریور ۱۳۸۱.

الگوی تکرار شونده رشد، تجزیه و انحطاط، همانندی دارند. ثانیاً جنگ و نظام طبقاتی، اسباب ویرانی تمدن‌هاست.

همچنین نقش ویژه دین در تأسیس تمدن‌ها، رابطه اسلام و غرب و آینده آن، از موضوعات دیگر مقاله است.

آقای محمدحسین آریا، در مقاله آرنولد توین‌بی، درباره زندگی، آثار و اندیشه‌های وی، به اختصار پرداخته است. وی با بررسی تاریخ تمدن، این کتاب را مهم‌ترین و محوری‌ترین اثر او می‌داند و به دیدگاه وی درباره پیدایش تمدن‌ها، سرنوشت غرب و تقلید از آن و به منتقدان توین‌بی اشاره کرده است.

در ادامه به برخی از آثار خود توین‌بی اشاره می‌شود:

جنگ و تمدن، فشرده‌ای از کتاب دوازده جلدی بررسی تاریخ تمدن می‌باشد و خود توین‌بی بر تدوین و انتشار آن نظارت داشته است. این کتاب، عقاید وی را درباره دو مقوله اصلی حیات بشر، یعنی جنگ و تمدن را تشریح می‌کند.

موضوع اصلی کتاب، بررسی تاریخ است؛ البته جنگ نیست؛ ولی چون جنگ در تاریخ شش هزار ساله تمدن انسانی، یکی از عوامل نابودی بوده است، سعی شده مقداری از متن، درباره جنگ و تأثیرات آن باشد و نشان دهد که این عنصر تا چه حد تمدن‌ها را با خطر نابودی مواجه می‌کند. با عنایت به این‌که امروزه، توانایی بشر در ساخت جنگ‌افزارهای قوی، مخرب و کشتار جمعی، خطر را صد چندان کرده است.

همچنین با توجه به آگاهی بیشتر ملت‌ها از عواقب خطرناک جنگ،

۱. مترجم دو کتاب بررسی تاریخ تمدن و گزیده آثار توین‌بی می‌باشد.

امکان آن وجود دارد که با حل و فصل مسالمت‌آمیز منازعات، خوی نظامی‌گری و جنگ را سرکوب کرد.

کتاب جنگ و تمدن در نه فصل تنظیم شده است که در هر فصل راجع به جنگ، با توجه به سرگذشت آن در تاریخ بشری سخن آمده و جان‌مایه تمام آنها، نقش منفی و مخرب جنگ در مورد تمدن‌هاست.

تمدن در بوته آزمایش نیز، مجموعه مقالات و سخنرانی‌هایی از توین‌بی است که گرچه در تاریخ‌های متفاوت نگارش یافتند؛ ولی به زعم نویسنده، دارای یک‌دستی، نگرش، هدف و فکر است. توین‌بی کوشیده است تا مندرجات کتاب بررسی تاریخ را به اختصار و زبانی ساده در اختیار علاقمندان قرار دهد. در نتیجه هر کدام از مطالب این کتاب، به مباحث طولانی‌تری اشاره دارد که در کتاب اصلی‌اش مطرح کرده است؛ ولی بحث وی درباره جهان اسلام و نقش آن در تمدن آینده بشر، تازگی دارد و درخور توجه و تأمل است.

تاریخ تمدن، ترجمه یعقوب آژند، نوشته دیگری درباره توین‌بی است.^۱ این کتاب چکیده بررسی‌های تاریخی توین‌بی می‌باشد که پس از مرگش منتشر شد. در این کتاب، تمدن‌های باستانی و جدید به صورت روایی، از هبوط آدم تا ۱۹۷۳ میلادی، بررسی شده است. وی بر این باور است که بشر تا روزگار انقلاب صنعتی در زیست کره - که آن را مام وطن یاد می‌کند -، مخرب نبوده؛ اما پس از روزگار صنعتی شدن قدرتش، حتی مام وطن را نیز به مخاطره انداخته و به تبع آن خود را نابود کرده است.

وی به‌طور غیرصریح، تمدن نهایی جهان را تمدن غرب می‌داند و

۱. نام اصلی کتاب Mankind and mother Earth.

ابراز تحیر کرده است که آیا پس از آن، تمدن دیگری خواهد بود؟ گرچه وی در بررسی‌هایش جانب تمدن غرب را نگرفته است، ولی از تأکیدش بر تمدن هلنی - رومی، می‌توان جهت‌گیری وی را به نفع تمدن غرب احساس کرد.

مورخ و تاریخ، کتاب دیگری درباره توین‌بی است که مجموعه‌ای از گفت‌ووشنودهای رادیویی او در برنامه رادیوی اروپای آزاد می‌باشد. پاره‌ای از مباحث این کتاب، در بازان‌دیشی‌ها به تفصیل آمده است و بقیه تازگی دارد. کتاب حاوی دو مقوله است که در آن مسائلی با مقصودی دوگانه مطرح شده‌اند. یکی تأکید بر تاریخ احزاب و کشورهای کمونیستی، و دیگری تمرکز بر عنصر مقدس، در کتاب بررسی تاریخش. در این کتاب اشاره‌ای به دیدگاه کلی وی در باب تمدن و پاسخ به منتقدان، مفصل‌تر از کتب دیگرش آمده است.

از نوشته‌های دیگران درباره توین‌بی، می‌توان به موارد زیر اشاره کرد: بیشتر نوشته‌ها درباره توین‌بی و ابن‌خلدون، تک‌بعدی هستند و مؤلفان به بخشی از اندیشه‌های این دو متفکر اعتراض دارند؛ از این رو به کلیت آن نپرداخته‌اند و باعث شده نوشته‌ها از جامعیت برخوردار نباشند. در ایران نیز توجه به نظرات ابن‌خلدون را به تازگی شاهدیم و پس از ترجمه فارسی مقدمه به دست دکتر پروین گنابادی، تألیفات و مقالاتی ارائه شده است.

این تحقیق، توصیفی - تحلیلی است و بر اساس مدارکی تدوین یافته است و هدف از آن توصیف، مقایسه و ارزیابی دیدگاه‌های ابن‌خلدون و توین‌بی درباره عوامل سقوط تمدن‌هاست.

منابع مورد استفاده، علاوه بر آثار این دو اندیشمند، نوشته‌هایی است

که درباره اندیشه‌های آن دو شکل گرفته‌اند. بنابراین روش گردآوری اطلاعات، کتابخانه‌ای و به صورت فیش‌برداری، ارزیابی، ساماندهی و نیز مقایسه میان آنهاست.

در این رساله به مقوله سقوط تمدن، از نظریات دو اندیشمند صاحب‌نام، ابن‌خلدون و توین‌بی پرداخته شده است. ابن‌خلدون، صاحب مقامی ارزشمند در مطالعات تاریخی می‌باشد و نگاهی ویژه به تحولات اجتماعی سقوط جوامع دارد. وی به دو جامعه کوچ‌نشین و بوم‌نشین اشاره دارد که با تحول جامعه از کوچ‌نشینی به بوم‌نشینی یا عمران با معنای گسترده‌اش شکل می‌گیرد و پدیده‌هایی چون تمدن، رقابت، دانش، هنر، فناوری و ساختار سیاسی - اجتماعی در آن پدیدار می‌شود. این عمران یا جامعه، در فرایند تحول خود از مراحل همچون زایش، رشد و افول عبور می‌کند. هر کدام از این مراحل، ویژگی‌هایی خاص دارد و وضعیت ویژه‌ای را تعیین می‌بخشد؛ اما درک این نکته مهم است که این تحول، سیری از پیش تعیین شده دارد و امری گریزناپذیر است تا مرحله زوال فرا رسد. از منظر وی این مرحله از عمران برگشت‌ناپذیر است و چاره‌ای ندارد؛ چراکه از چرخه طبیعی حیات پیروی کرده و مرگ، آخرین حلقه این چرخه است.

توین‌بی نیز نگاهی ویژه و کلی به تمدن‌ها دارد؛ از این‌رو تمدن را تنها واحد مطالعاتی قابل درک در تاریخ می‌داند. تمدن از دیدگاه وی، به سبب پاسخ مناسب، درخور و کارآمد اقلیتی خلاق، به کشاکش‌ها، تهاجمات و تعارضات طبیعی و اجتماعی متولد می‌شوند و رشد تمدن، متضمن سلسله‌ای از این تهاجمات و پاسخ‌های مناسب است؛ اما درک این نکته مهم می‌باشد که گرچه در دیدگاه وی می‌توان تمدن را در

چرخه‌ای از زایش، رشد و سقوط تصور کرد، اما افول برای هیچ تمدنی امری ناگزیر نیست؛ البته تا زمانی که تمدنی بتواند به چالش‌های پیش‌رو، پاسخ مناسب و سازگار با شرایط دهد.

به دلیل عام بودن عنوان پژوهش و تا حدی نظری بودنش، از لحاظ زمانی گسترده و از نظر موضوع محدود به اندیشه دو متفکر صاحب‌نام، ابن‌خلدون و آرنولد توین‌بی درباره سقوط تمدن‌ها می‌باشد.